

लिच्छविकालको कर व्यवस्था

धनवज्र बज्राचार्य

जुनसुकै राष्ट्रिय आयोजना पूरा गर्न पनि सबमन्दा पहिले 'कोश' (आर्थिक स्रोत) को बन्दोवस्त मिलाउनु आवश्यक हुन्छ । यस कारण 'राजकोश' (सरकारी ढुकुटी) को महत्त्व स्पष्ट छ । यसै हुंदा उहिलेका अर्थशास्त्रकारहरूले राज्यका सात अङ्गमध्ये एउटा 'कोश' लाई मानेका छन् । लिच्छविकालका अभिलेखमा पनि 'राजकोश' को उल्लेख आएको छ । उदाहरणार्थ चौकितारको वसन्तदेवको अभिलेखलाई देखाउन सकिन्छ ।

ततो ग्रामीणैरपि मा भूद् राजकोशस्यापहानिरिति तत्प्रतिमोचनाय स्वे स्वे ग्रामे -
धिकरणायोरुभयो : दोत्रं दत्तं पश्चिमोदेशे भूमि ६ पिण्डकं शौल्लाधिकरणस्य मा २ कूथेरा-
धिकरणस्य मा १ २

(अनि गाउँलेहरूले पनि राजकोशलाई नोक्सान नहोस् भन्नाको लागि आफ्नो आफ्नो गाउँमा दुवै अधिकरणलाई खेत दिएका छन् । गाउँको पश्चिमपट्टि ६ भूमि । त्यसको कुत शौल्ल अधिकरणलाई २ मानिका, कूथेर अधिकरणलाई १ मानिका ।)

लिच्छविकालका अभिलेखहरू केलार्हे हेर्दा त्यस बेला राजकीय आम्दानीको मूल स्रोत 'करव्यवस्था' थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । कर अनेक किसिमका थिए । कुनै सर्वत्र लाग्ने व्यापक र कुनै स्थानीय रूपमा लाग्ने गरी लिच्छविकालका करहरूलाई दुइ भागमा छुट्याउन सकिन्छ ।

त्रिकर -

लिच्छविकालका करहरूमा 'त्रिकर' चाहिँ मुख्य हुन् । उठानका अभिलेखहरूमा 'त्रिकर' शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन । अंशुवर्माका अभिलेखहरूमा मात्र 'त्रिकर' शब्दको प्रयोग भएको पाइँन्छ । उनीपक्षिका अभिलेखहरूमा फेरि 'त्रिकर' शब्दको उल्लेख पाइँदैन ।

बूढानीलकण्ठ र धर्मस्थलीका शिवदेव अंशुवर्माका अभिलेखमा कुंदूनेको प्रमवश 'समुचि-
तस्त्रीकर' पाठ कुंदिएका छन् । यसो हुनाले 'आइमाईमाथि लागेको कर' यो हुनुपर्छ भनी कसैले अनुमान गरेका छन् । महाभारत-कालमा पनि आइमाईमा कर लागेको देखिन्छ भन्ने कुरा तानतुन गरी देखाई त्यसै गरी लिच्छविकालमा पनि आइमाईमाथि कर लागेको देखिन्छ

मन्ने तर्क गरिएको छ । परन्तु यस कुरामा सत्यता हैन । धेरैजसो अभिलेखमा ह्रस्व 'त्रिकर' पाठ नै पाइन्छ । फेरि अभिलेखहरू राम्ररी गढेर पढ्यौं भने उक्त अर्थ अशुद्ध हो मन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ । विचारार्थ 'त्रिकर'को उल्लेख भएका अभिलेखको केही अंश यहां उद्धृत गर्नु परेको छ ।

-----मट्टारकमहाराजश्रीशिवदेव : ----- समाज्ञापयति ----- श्रीसामन्तांशुवर्मणा विज्ञापितेन मया ----- कुथेर्वृत्यधिकृतानां समुचित-स्त्रिकरमात्रसाधना (यैव प्रवेशो) स्मिन् द्रङ्गो ----- लिङ्गवलशुलीपन्चापरा धादिनिमित्तप्रवेश इति प्रसादो वः कृतो -----

(ललितपुर भीमसेनस्थानको अभिलेखबाट ^३) मट्टारक महाराज श्री शिवदेवबाट ----- आज्ञा भएको छ । ----- श्रीसामन्त अंशुमाले हाम्रा हजुरमा बिन्ति चढाएका हुंदा ----- कुथेर अधिकरणका अधिकारीहल्ले 'त्रिकर' उठाउनाका लागि मात्र यस द्रङ्गमा पस्नु योग्य छ । ----- लिङ्गवल, शुली अधिकरणले र पन्चापराधको तहकीकात गर्ने (सम्बद्ध अधिकरणले) यहां नपस्नु भनी तिमीहल्लाई निगाह गरिएको छ ।

*----- मट्टारकमहाराजश्रीशिवदेव : ----- मासोपुंसतलद्रङ्ग निवासिनः----- समाज्ञापयति ----- श्रीमहासामन्तांशुवर्मणा विज्ञापितेन मया ----- कुथेर्वृत्यधिकृतानामत्र समुचितस्त्रिकरमात्रसाधनायैव प्रवेशो लेख्यदान-पंचापराधाद्यर्थन्त्वप्रवेशज्ञात प्रसादो कृवः *

(भक्तपुर गोलमाढीटोलको अभिलेखबाट ^४) मट्टारक महाराज श्रीशिवदेवबाट ----- तलसहितको मासोपुं द्रङ्गमा बस्नेहल्लाई ----- आज्ञा भएको छ । ----- श्रीमहासामन्त अंशुमाले हाम्रा हजुरमा बिन्ति चढाएका हुंदा ----- यहां कुथेर अधिकरणका अधिकारीहल्ले 'त्रिकर' उठाउनाको लागि मात्र पस्नु योग्य छ । लेख्यदान= जग्गा किन-बैच गर्दा रजिस्ट्रेशन को रूपमा निस्सापत्र दिनु र पंचापराधको तहकीकात गर्ने आदि कामको निमित्त (सम्बद्ध अधिकरणले) नपस्नु भनी तिमीहल्लाई निगाह गरिएको छ ।)

यसै गरी भक्तपुर तुलाछेटोल, धर्मस्थली, बूढानीलकण्ठ आदि ठाउँका अभिलेखमा पनि 'त्रिकर' को उल्लेख आएको छ ।

अंशुमाले स्थानीय ग्रामपञ्चालीहल्लाई स्वायत्तशासनको अधिकार सुम्पदै जाने नीति लिएका थिए । यसो हुनाले विभिन्न सरकारी अधिकरणहल्ले निर्दिष्ट गाउँमा पस्न नपाउने व्यवस्था उनले बांधेका थिए । तर यसो गर्दा राजकोशलाई बढी हानि नहोस् भनी 'त्रिकर' उठाउनचाहिं कुथेर अधिकरणले पस्नु मन्ने नियम बनाइएको हो । यसरी जनताले स्वायत्तशासन

को अधिकार पनि पाओस् राजकोशलाई बढी हानि पनि नहोस् भन्ने नीति अंशुवर्माको थियो । यस्तो महत्वपूर्ण कुरातिर वृष्टि नदिई हामीले 'त्रिकर' आइमाईमाथि लागेको कर भन्ने अर्थ गर्नतिर लाग्यौं भने यसबाट अनर्थ हुने स्पष्ट छ ।

'त्रिकर' शब्दको प्रयोग अंशुवर्माका अभिलेखमा मात्र पाइन्छ । उनीभन्दा अघि र पछिका अभिलेखमा 'त्रिकर' शब्दको प्रयोग पाइँदैन भन्ने कुराको चर्चा माथि नै गरिसकेको छु । अंशुवर्माकै पनि कुनै कुनै अभिलेखमा 'त्रिकर' को सट्टामा 'समुचितकर' मात्र भनिएको पनि पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ घापासीको अभिलेखलाई देखाउन सकिन्छ --

-----मट्टारकमहाराजश्रीशिवदेवः ----- प्रणालीदिमकग्रामनिवासिनः ----- समाज्ञापयति-
श्रीमहासामन्तांशुवर्म्मणा मां विज्ञाप्य ----- कुथेल्लिङ्खल्पन्वापराधमात्राप्रवेशेन वः प्रसादः
कृतः समुचितकरमात्रसाधनाय तु तदधिकृतैः प्रवेष्टव्यमेव ५

(मट्टारक महाराज श्रीशिवदेवबाट ----- प्रणालीदिमक गाउँमा बस्नेहल्लेलाई ---
आज्ञा भएको छ । श्रीमहासामन्त अंशुवर्माले हाम्रा हजूरमा बिन्ति चढाएर ----- कुथेर,
लिङ्खल अधिकरण र पन्वापराधसम्बन्धी काम गर्ने अधिकरणले (तिमीहल्लेका)पस्न नपाउने
गरी निगाह गरिदिइएको छ । उचित कर लिनालाई चाहिँ० सम्बद्ध अधिकरणका अधिकारी-
हल्ले पस्न पाउँछन् ।)

यसबाट पहिलादेखि चल्दै आइरहेको समुचित करलाई नै अंशुवर्माले 'त्रिकर' संज्ञा दिएका हुन् भन्ने देखिन्छ । यस कुराको पुष्टिको लागि अब अंशुवर्माभन्दा अघि र पछिका अभिलेख-
हरूमा त्यस बेला प्रचलित करलाई के भनिएको छ, त्यसबारे विचार गर्नुपरेको छ । यसका
लागि केही अभिलेखका सम्बद्ध अंश यहां उद्धृत गर्नुपरेको छ । -----मट्टारकमहाराजश्री
(वसन्तदेवः) ----- ग्रामकुटुम्बिनः समाज्ञापयति --- मयायुष्मत्यै प्रियमगिन्यै जयसुन्दर्यै
स्वसन्तानानुक्रमेण सुस्थितकोटमय्यादः अवाटभटप्रवेशयोयं ग्रामोतिसृष्टो -----तदेवम्वदित्वा-
त्रमवदमिः समुचितभागभोगकरपिण्डकदानादिमिर्लपकुर्व्वद्भिरनया पाल्यमानैराज्ञाश्रवणविधेयैः सुखं
प्रतिवस्तव्यम्

थानकोटको अभिलेखबाट ६

(मट्टारक महाराज श्रीवसन्तदेवबाट--- गाउँका गृहस्थीहल्लेलाई आज्ञा भएको छ ।
हामीबाट प्यारी बहिनी नानी जयसुन्दरीलाई सन्तानदरसन्तान भोग गर्न पाउने गरी,

कोट्टसम्बन्धी स्थितिबन्धेजले युक्त पारी, चाटभटले पस नपाउने गरी यो गाउँ दिइएको छ। ----- यो कुरा थाहा पाई तिमिहरूले --- साविकबमोजिम माग, मोग, कर र पिण्डक (कुत) आदि यिनीलाई बुझाई यिनीले लार अह्राएको काम गरी, यिनीद्वारा नै हेरचाह गरिएका कृदा सुखसंग बस्नु ।)

*----- इत्येवञ्चावेत्य यूयमथाग्रेण (स) मुचितकरं ददन्तः सर्वकृत्येष्वान्नाविधेयाः सन्तो निरुद्धिग्मनसो यथासुखं प्रतिव (सतेति) दूतकश्चात्र सर्वदण्डनायकमहाप्रतिहाररविगुप्त इति संवत् ४४६ प्रथमाष्टादशशुक्लदशम्याम् *

(किसिपिंडीको वसन्तदेवको अमिलेखबाट^९)

(----- यो कुरा थाहा पाई तिमिहरू अबदेखि साविकबमोजिमको कर बुझाई सवै काम लार अह्राएअनुसार गरी निर्धक्क भई सुखसंग बस्नु । यहाँ दूतक (मार्फत) सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार रविगुप्त छन् । संवत् ४४६ प्रथमाष्टादश शुक्ल दशमी ।)

*----- परमभट्टारक महाराजाधिराज शिवदेव :---समाज्ञापयति -----अयद्ग्रामः शरीरकोट्टमर्यादोपपन्नश्चाटभटानामप्रवेशेन -----वशपाशुपताचार्यभ्यः प्रतिपादितः तदेवमवमतार्थैर्भवद्भिः समुचितदेयमागमोगकरहिरण्यादिसर्वप्रत्यायानेषामुपयच्छादमः -----

(का०६० लगनको अमिलेखबाट^६)

(परमभट्टारक महाराजाधिराज शिवदेवबाट -----आज्ञा भएको छ । शरीर र कोट्टको स्थितिबन्धेजले युक्त भएको, चाटभटले पस नपाउने गरिएको यो गाउँ ----- वश-पाशुपत सम्प्रदायका आचार्यहरूलाई दिइएको छ । यो थाहा पाई तिमिहरूले साविकबमोजिम दिनुपर्ने माग, मोग, कर र हिरण्य आदि सबै राजकीय आम्दानी उहाँहरूलाई नै बुझाउनु -----सुखसंग यहाँ बस्नु ।)

यसबाट लिच्छविकालमा प्रचलित मुख्य कर-माग, मोग, कर हुनु भन्ने थाहा पाइन्छ । माग, मोग, कर यी तीन धरी कर नै अंशुवर्माका अमिलेखमा 'त्रिकर' नामले व्यवहृत गरिएको हो भन्ने कुरा पनि प्रसङ्गवाट स्पष्ट थाहा पाइन्छ ।

अब माग, मोग, कर यी के कस्ता किसिमका कर हुनु, यसको निर्णय गर्नुपर्नेको छ । करका यी नाम भारतका अमिलेखमा पनि पाइएका छन् । यी करसम्बन्धा स्पष्ट व्याख्या नपाइएको हुनाले विभिन्न विद्वान्हरूले यिनका विभिन्न अर्थ अड्कल गरेका छन् । परन्तु महा-भारत, कौटलीय अर्थशास्त्र मनुस्मृति आदि ग्रन्थहरू राम्ररी खान्बनी गरी हे-याँ भने यी माग,

भोग, करका अर्थ खुल्छन् भन्ने मलाई लागेको छ । कृषि, पाशुपाल्य, वाणिज्य यी तीन कुरा आम्दानीको मुख्य स्रोत हुन् । यी तीन कुरालाई संस्कृत-बादमयमा 'वार्ता' भन्ने संज्ञा दिइएको छ । 'वार्ताच्छेदे हि लोकोयं श्वसन्नपि न जीवति=वार्ता शास्त्र लुप्त भयो भने मानिस जिउंदै मर्छन्' भनी शास्त्रकारहरूले यसको महिमा गाएका छन् ६ । आचार्य कौटल्यले पनि वार्ताशास्त्रको चर्चा यसरी गरेका छन् ।

कृषिपाशुपाल्ये वाणिज्या च वार्ता । धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादापकारिकी तथा स्वपांदां परपदां च वशीकरोति कौशदण्डाभ्याम् ।

(कृषि, पाशुपाल्य, वाणिज्य वार्ता कहिन्छ । अनाज, पशु, नगद जिनिस, बैठ-विगार दिने हुनाले वार्ता उपयोगी छ । वार्ताद्वारा संगृहीत कोश र दण्डद्वारा नै (राजा) आफन्त र पराईलाई वश पार्छन् ।)

यसबाट कोशको मुख्य आधार कृषि, पाशुपाल्य, वाणिज्य हुन् भन्ने थाहा पाइन्छ । यसरी कृषि, पाशुपाल्य, वाणिज्यबाट बढी कर उठ्न सक्ने हुनाले पहिलेदेखि यी तीन कुरामा देशकाल अनुसार विभिन्न कर लागेको उल्लेख पाइन्छ ।

कृषिमा लागेको कर 'भाग' हो । जग्गाको पैदावार हेरी 'भाग' कर लिइन्थ्यो । साधारणतः अनाजको पैदावारको ६ भागको १ भागको रूपमा यो कर लिइन्थ्यो । जग्गा हेरी आठ भागको एक भाग, बाह्र भागको एक भाग पनि लिइन्थ्यो । भागको यो परिमाणा मनुस्मृतिबाट खुल्छ । सो यस प्रकारको छ -

'पंचाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥'

राजाले पशु र हिरण्यमा पचास भागको एक भाग लिनू । अनाजमा छ भागको एक भाग, आठ भागको एक भाग वा बाह्र भागको एक भाग लिनू ।

टीकाकार यसको व्याख्या यसरी गर्दछन् ।

'अष्टमः षष्ठो द्वादश इति विकल्पो भूम्युत्कर्णापकर्णत्वेशलाघवगौरवापेदाया द्रष्टव्यः । धान्यानां त्रीहियवादीनाम् । अयं च भागः कर्षिकेभ्य एव ग्रासः ।'
(वीरमित्रोदय, राजनीतिप्रकाशको ३३६ पृ.)^{१०}

(जग्गाको असल कंसल, सजिलो गाह्रो कुरा विचार गरी छ भागको एक भाग, आठ भागको एक भाग, बाह्रभागको एक भाग लिने नियम बनाइएको हो । यो 'भाग' खेतीवालहरू

संग अनाजमा मात्र लिइने कर हो ।)

यसबाट 'माग' कृषिमा लागेको कर हो भन्ने निश्चित भएको छ । केवलपुरको अमिलेखमा 'द्वादशभाग'को उल्लेख आएको छ । यसबाट बाह्र भागको एक भाग लिने प्रथा लिच्छविकालमा थियो भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ ।

'कर' शब्द साधारण कर अर्थमा पनि प्रयुक्त हुन्छ । विशिष्ट रूपमा प्रयोग हुंदा चाहिँ 'कर' शब्दले 'वाणिज्य' मा लागेको करलाई बुझाउँथ्यो । जस्तै-

'विक्रयं क्रयमध्वानं मक्तं च सपरिच्छदम् ।

योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत्करम् ॥

महामारत शान्तिपर्व ८७ अध्याय १४ श्लोक (किन-बैच, बाटो, बाटोखर्च, मालको प्राप्ति र बचावट आदि विचार गरी व्यापारीहरू संग 'कर' लिनु ।)

यसरी 'माग' कृषिमा र 'कर' वाणिज्यमा लागेका कर हुन् भन्ने स्पष्ट देखिएको छ । बांकी रहेको 'मोग' चाहिँ पाशुपाल्यमा लागेको कर हो भन्ने देखिन्छ । यद्यपि 'मोग' शब्दको अर्थ स्पष्ट गर्न कचन पाइएको छैन तापनि उपर्युक्त कुराको प्रसङ्ग विचार गर्दा 'पाशुपाल्य' मा लागेको कर नै 'मोग' हो भन्ने देखिएको छ । कुक्कुट, सूकर, मत्स्य आदि पाशुपाल्यमा लागेको करको उल्लेख लिच्छविकालका अमिलेखमा ठाउँ-ठाउँमा पाइन्छ । यसबाट पनि उक्त कुराको केही पुष्टि हुन्छ ।

माग, मोग, कर यी त्रिकर सर्वत्र लागू भएका व्यापक कर हुन् । केही स्थानीय कर पनि थिए । उदाहरणार्थ दक्षिणकोलिग्राममा हुने गौयुद्धको उपलक्ष्यमा लिइने 'गौयुद्धकर' लाई देखाउन सकिन्छ । थानकोटको भीमार्जुनदेव जिष्णुगुप्तको अमिलेखमा यस करको उल्लेख आएको छ । यसै गरी अरू पनि केही स्थानीय करको उल्लेख पाइन्छ ।

अब अमिलेखमा नामोल्लेख भएका करहरूको चर्चा अमिलेखको उद्धरणसहित गर्नुपरेको छ लशुन-पलाण्डुकर-

पाटन भीमसेनस्थानको शिवदेव अंशुवर्माको अमिलेखमा लशुन र प्याजमा लागेको करको उल्लेख आएको छ -

'कुथेरवृत्यधिकृतानां समुचितस्त्रिकरमात्रसाधनायैव प्रवेशोस्मिन् द्रढगे -----
लशुनपलाण्डुकराभ्यां च प्रतिमुक्तः ११

(कुथेर अधिकरणका अधिकारीहल्ले "त्रिकर" उठाउनाका लागि मात्र यस द्रड०गमा पस्नु योग्य छ । ----- यहां लशुन र प्याजमा लागेको करको माफी गरिएको छ ।)

"त्रिकर" उठाउन कुथेर अधिकरणका अधिकारीहल्ले यहां पस्नु मनी मनिएको हुंदा तरकारीमा लागेको कर पनि उठाउन पाउने भएकोमा अनुग्रह गरी प्याज र लशुनमा लागेको कर चाहिं माफी गरियो मनी यहां मनिएको छ । यस उल्लेखबाट लशुन र प्याजबाहेक अरु तरकारीमा कर लागू थियो, अनुग्रह गरिएको निर्दिष्ट इलाकामन्दा अरु इलाकामा लशुन र प्याजमा पनि साबिकबमोजिम कर लागू नै थियो मन्ने बुझिन्छ ।

मत्स्यकर-

चापागाउंको शिवदेवको अमिलेखमा माहाका विमिन्न जातमा लागेको करको उल्लेख परेको छ । यस विषयमा विचार गर्न सो अमिलेखको केही अंश यहां उद्धृत गर्नुपरेको छ-

----- मद्दतारकमहाराजश्रीशिवदेवः----- समाज्ञापयति ----- यथेह स्थरुद्रड०गे मत्स्योपक्रयड०कृत्वा प्रतिनिवर्तमानानामेकस्य ----- शुल्कापहासेन काष्ठिकामत्स्यमारके एकस्मिन् ----- (ताम्रि) कपणत्रयंच मुक्कुण्डिकामत्स्यमारके दश मुक्कु (ण्डिकामत्स्याः) त्रिपणाः राजग्रीवके दश राजग्रीवमत्स्याः पणत्र (यं)----- मत्स्यमारके ----- त्रिपणा मुक्तामत्स्यमा (रके)----- शुल्कं १२

(----- मद्दतारक महाराज श्रीशिवदेवबाट ----- आज्ञा भएको छ । ----- यहां स्थरुद्रड०गमा माहा किन-बेच गरेर फर्केकाहरूको ----- शुल्क (मंसार-दर) मा कमी गरी एक मारी काष्ठिकामत्स्यमा ----- तीन तामाका पण, (एक मारी) मुक्कुण्डिकामत्स्यमा दश माहा र ती पण, एक मारी राजग्रीव मत्स्यमा दश माहा र ती पण, एक मारी----- माहामा ----- तीन पण, एक मारी मुक्तामत्स्यमा ----- शुल्क ----- लिनु ।)

नेपालमा पाइने माहाको मेदअनुसार मंसार -दर तोकिएको यस उदाहरणले लिच्छविकालमा करप्रथा व्यवस्थित थियो मन्ने दर्शाएको छ । कर नगद र जिन्सी दुवै रूपमा लिइन्थ्यो मन्ने पनि यसबाट थाहा पाइन्छ ।

माहा, कुसुरा, सुंगुर आदिको पालनलाई प्रोत्साहन दिने नीति अंशुवमाले लिएका थिए । यो कुरो बुद्धमतीको उनको अमिलेखबाट थाहा पाइन्छ १३ । यसै हुंदा माहाको बिक्रीमा लागेको कर अंशुवमाले घटाउन लाएको देखिन्छ ।

सूकरकर

लिच्छविकालमा सूकर (सुंगुर) को मासु खाने जातिको पनि बसोवास यहां थियो । यसो हुंदा पात्तु पशुमा सुंगुर पनि एक थियो । बुद्धमतीको अमिलेखबाट माछा कुसुरा आदिको जस्तै सुंगुरको पनि पालनमा वृद्धि होस् भनी अंशुवर्माले चिताएको देखिन्छ । वटुको अंशुवर्माको अमिलेखमा 'सूकर-कर' को उल्लेख आएको छ १४। यसबाट सुंगुरमा पनि कर लागेको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ ।

यसै गरी कुसुरा आदिमा पनि कर लागेको देखिन्छ ।

मल्लकर-

लिच्छविकालका अमिलेखमा 'मल्लकर' को उल्लेख ठाउँ-ठाउँमा आएको छ । 'मल्लकर' बारे इतिहासकारहरूको निकै मतभेद रहेको छ । 'मल्ल' शब्दका धेरैधरी अर्थ हुंदा यसो हुनु केही अंशमा स्वाभाविक पनि छ । 'मल्लजातिमा लागेको कर' अथवा मल्लजातिको आक्रमणबाट बच्न उठाइएको कर यो होला भनी केही विद्वान् यसको अर्थ गर्दछन् । संस्कृतमा 'मल्ल' शब्दको अर्थ 'पहलमान' भन्ने पनि हुन्छ । लेलेको अंशुवर्माको अमिलेखमा 'मल्लयुद्धगोष्ठी'को उल्लेख परेको छ । यसबाट लिच्छविकालमा 'पहलमान लडाउने' चलन थियो भन्ने देखिन्छ । यसो हुनाले यस्तै पहलमान लडाउने उत्सवको उपलक्ष्यमा लिइने कर 'मल्लकर' होला भनी अर्काधरीले अनुमान गरेका छन् । तर अमिलेखहरू केलाइ हेर्दा उपर्युक्त दुवै कुरा होइनन् भन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ । यस कारण यस विषयमा विचार गर्न पहिले 'मल्लकर' को उल्लेख भएका अमिलेखको केही उद्धरण यहां दिनुपरेको छ -

-----श्री शिवदेवः ----- समाज्ञापयति ----- पूर्वराजैरस्य द्रढंगग -----
पकर्मपरितुष्टेन मल्लकरकरणीयड०कार्णा (पणा) दूध्वं न ग्रहीतव्यमिति प्रसादः कृतः

(विष्णुपादुकाको फेदीको अमिलेखबाट)

(----- श्री शिवदेवबाट ----- आज्ञा भएको छ । ----- अधिका राजाहरूले यो द्रढंगलाई उपकारद्वारा खुशी भई मल्लकर विषयमा १ कार्णापणमन्दा बढी नलिनू भनी निगाह गरिएको थियो ।)

तेभ्यः मल्लकर ----- समुचितताप्रपणाचतुष्टयादूर्द्ध्वं न ग्रहीतव्यमिति प्रसादद्वयं
समधिकन्दत्तं

(धरमपुरको अमिलेखबाट १६)

(----- मल्लकर ----- साबिक चारतामाका पणभन्दा बढी नलिनू भनी दुइटा बढी निगाह गरी दिइयो ।)

श्रीमहासामन्तशुवर्मा ----- समाज्ञापयति ----- कुक्कुटसूकराणां मल्ल(पोता)नां मत्स्यानां चाबाधनेन परितुष्टैस्मामिर्मदटाधिकरणप्रवेशेन : प्रसादः कृतो -----

(बुद्धमतीको अमिलेखबाट १७)

(----- श्रीमहासामन्त अंशुवर्मा ----- आज्ञा गर्नुभएको छ । कुसुरा, सुंगुर, मल्लका बच्चा र माछाहरूको हेरचाहले खुशी भएका हामीबाट 'मदट' अधिकरणले तिमीहरूलाई पस्न नपाउने गरी निगाह गरिएको छ ।)

----- श्री महासामन्तांशुवर्मा ----- समाज्ञापयति ----- शालाप्रणालीकर्म-परितोषितैस्मामि ----- मल्लपोतसूकराणां ----- मुक्त्वा -----

(वट्टको अमिलेखबाट १८)

(श्रीमहासामन्त अंशुवर्मा ----- आज्ञा गर्नुभएको छ । ----- शालाको धारा बनाउने कामले खुशी भएका हामीबाट ----- मल्लका बच्चा र सुंगुरउपरको कर ----- माफी गरी -----)

*-----अन्यश्चास्मामिः प्रयोजनांतराराधितैर्भवतां ग्रामनिवासिनां कुटुम्बिनाम्प्रसाद-विशेषो दत्तो ----- मल्लकरे च पणचतुष्टयन्देयमिति *

(थानकोटको अमिलेखबाट) १९

(----- अरू कामद्वारा प्रसन्न भई हामीबाट यस गाउँमा बस्ने तिमीहरूलाई अर्को विशेष निगाह पनि गरिएको छ । ----- मल्लकरमा पनि चार पण दिनु ।)

--- यो युष्माकम्मल्लकरः पूर्वं ----- श्चतुर्मिस्ताधिकरणैः ----- प्रतिमुक्तोभूदस्मामिः ----- (प) णाः प्रतिमुक्ता मल्लपोतकानामपि मर्यादा ---

(यद्गंगालहिटीको अमिलेखबाट) २०

(पहिलेका (राजा)ले तिमीहरूलाई मल्लकरमा चार तामाका पण माफी गरिदिइएको थियो । हामीले ----- पण माफी गरिदिएका छौं । मल्लका बच्चाहरूको पनि बन्धेज ----- बांधि दिएका छौं ।)

माथि विइएका उद्धरणमा 'मल्ल' को उल्लेख कुसुरा, सुंगुर, माहाहलसंगे आएको छ । यसबाट कुसुरा, सुंगुरहरू जस्तै 'मल्ल' पनि पात्तू प्राणिविशेषको नाम हो । यिनैमा लागेको कर 'मल्लकर' हो भन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ ।

माथि उद्धृत अमिलेखमा 'मल्लकर' साथै 'मल्लपोतकर' को पनि उल्लेख आएको छ । 'पोतः पाकः शिशुर्दिम्भः' अमरकोशको यस वचन अनुसार 'पोत' भनेको बच्चा हो भन्ने निश्चित छ । यसबाट 'मल्लकर' पहलमानीसम्बन्धी कर होइन भने स्पष्ट बुझिन्छ । किनभने पहलमानको बच्चामा समेत कर लाग्ने कुरा कुनै हालतमा मिल्ने देखिदैन ।

माहा आदिमा लागेको करभन्दा 'मल्लकर' अलि बढी रूपमा लिइन्थ्यो भन्ने कुरा माथि उद्धृत अमिलेखहरूबाट थाहा पाइन्छ । विष्णुपादुकाको फेदीको अमिलेखमा 'मल्लकर' एक कार्षापण (१६ पण) भन्दा बढी नलिनु भन्ने उल्लेख परेको छ । यसबाट कहीं मल्लकर एक कार्षापणभन्दा बढी पनि लिइन्थ्यो भन्ने बुझिन्छ । पछि घटाएर चार पण मात्र लिने गरियो भन्ने कुरा धरमपुर धानकोटको अमिलेखबाट थाहा पाइन्छ । मल्लका बच्चामा भिन्नै व्यवस्था लागू थियो भन्ने कुरा यद्गंगालहिटी र वटुको अमिलेखबाट थाहा पाइन्छ । कुसुरा, सुंगुर आदिका बच्चामा भने यस्तो भिन्नै करव्यवस्थाको उल्लेख अमिलेखमा पाइदैन । यसबाट कुसुरा, सुंगुरहरूभन्दा 'मल्ल' ठूलो प्राणी हो भन्ने थाहा पाइन्छ । नेवारी भाषामा 'रांगो' को एक थरी जातलाई 'मले मे' भनी अहिलेसम्म भनिन्छ । यस कारण 'मल्लकर' रांगोमा लागेको कर र 'मल्लपोतकर' रांगोको बच्चामा लागेको कर हो कि भन्ने मलाई लागेको छ । यसको निर्णयको लागि अरू प्रमाणको प्रतीक्षा गर्नुपरेको छ ।

गोयुद्धकर-

यद्गंगालहिटी र भृङ्गारेश्वरको अमिलेखमा व्यक्तिको सम्पत्तिको प्रसंगमा 'गोधन' को पनि उल्लेख आएको छ । यसबाट लिच्छविकालमा गृहस्थीहरू गाई पात्वधे भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ । तर गाईमा 'कर' लागेको भने देखिदैन ।

दक्षिणकोलीग्राममा हुने सांठे जुधाउने उत्सवको लागि भने केही कर उठाइन्थ्यो । यसलाई 'गोयुद्धकर' संज्ञा दिन सकिन्छ । धानकोटको अमिलेखमा यसको उल्लेख आएको छ ।

दक्षिणकोलीग्राममा गोयुद्धे गोहले गोहले यद्देमासीतस्यर्षम्प्रतिमुक्तं २१

(दक्षिणकोलीग्राममा हुने गोयुद्धमा एकहलो जग्गापिच्छे जो बुफाउनुपर्थ्यो त्यसको आधा माफनी गरिएको छ ।)

सिंकर-

माथि उल्लिखित थानकोटको मीमार्जुनदेव जिष्णुगुप्तको अमिलेखमा अर्का करको पनि उल्लेख परेको छ । त्यो हो 'सिंकर' । जस्तै:-

'सिंकरे च येन कार्षापणन्देयन्तेनाष्टौ पणा देया येनाष्टौ पणा, देयं पणाचतुष्टयं'
(सिंकरमा जसले एक कार्षापण बुझाउनुपर्छ, त्यसले ८ पण बुझाउनु । जसले ८ पण बुझाउनुपर्छ, त्यसले ४ पण बुझाउनु ।)

'सिं' यो संस्कृतभाषाको शब्द होइन । तात्कालिक जनभाषाबाट लुट् मई यो शब्द प्रचलित भएको हो । किराती, नेवारी, तामाड० आदि भाषामा यो शब्द अद्यापि प्रचलित छ । यसको अर्थ दाउरा, काठ भन्ने हुन्छ । यसबाट 'सिंकर' दाउरा, काठमा लागेको कर हो भन्ने बुझिन्छ । लिच्छविकालभन्दा अधिदेखि प्रचलित यो 'सिंकर' लिच्छविकालमा पनि यथावत् कायम भएको देखिन्छ ।

चैलकर-

लिच्छविकालमा यहाँ कपडा बुन्ने व्यवसाय राम्ररी चलेको देखिन्छ । यसैले त्यस वेलाका अमिलेखमा ठाउँ ठाउँमा 'चैलकर' को उल्लेख आएको छ । कपडालाई संस्कृतमा 'चैल' भनिने हुनाले 'चैलकर' कपडाको उत्पादनमा लागेको कर हो भन्ने थाहा पाइन्छ । थानकोटको माथि उल्लिखित अमिलेखमा 'चैलकर' को पनि चर्चा परेको छ । सो यस प्रकारको छ -

----- अस्मज्ज्येष्ठप्रपितामहमानगुप्तगोमिकारितपुष्करिणीमुद्दिश्य ग्रामस्योत्तरेण पर्वतभूमिशचोखुपरानामधेयचैलकरम्प्रतिमुच्य दत्ता

(----- हाम्रा जेठा बराज्यू मानगुप्त गोमीले बनाउनुभएको पोखरीको निमित्त नजीकै उत्तरतिर रहेको डाँडो 'चोखुपरा' भन्ने चैलकर माफनी गराएर दिइयो -----)

यहाँ कपडामा लागेको करको स्थानीय लुट नाउँ 'चोखुपरा' भन्ने छ । यो पनि संस्कृत शब्द होइन । 'चो' शब्द अहिलेसम्म नेवारीमा प्रचलित छ । यसको अर्थ 'डाँडो' भन्ने हुन्छ । यही अर्थमा 'चो' शब्दको प्रयोग लिच्छविकालका अमिलेखमा धेरै ठाउँमा भएको छ । यहाँ 'पर्वतभूमिशचोखुपरानामधेयचैलकरम्प्रतिमुच्य दत्ता' भनी चैलकर माफनी गराउनु डाँडो दिइएको हुनाले पनि उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ । 'चोखुपरा' नाउँ भएको यो चैलकर लिच्छविकालभन्दा अधिदेखि नै प्रचलित भएको देखिन्छ ।

बलम्बूको अमिलेखमा पनि 'चैलकर' को उल्लेख आएको छ -

----- मट्टारकमहाराजश्री भीमार्जुन (देवस्त) त्पुरस्सरः -----श्रीजिष्णुगुप्त---
अनुदर्शयति ----- अस्मामिर्जात्प्रिड०ग्रामे ----- पातयित्वा प्रणालीमस्या एवानुपालनहेतोः---
जोत्प्रिड०ग्रामपांचालिकानां चैलकरं २३ प्रतिमुच्य प्रसादीकृतं २३

(----- मट्टारक महाराज श्रीभीमार्जुनदेव र उहांका अधिसरा मई काम गर्ने
----- श्रीजिष्णुगुप्तले ----- बाटो देखाउनुभएको छ । हामीले जोत्प्रिड०ग्राममा बनाएको
घाराको हेरविचारको लागि --- जोत्प्रिड०ग्रामका पान्चालिकहल्लाई 'चैलकर' माफी
गरी निगाह गरियो ।)

नक्साल नारायणचौरको अमिलेखमा 'चैलकर' को रूपमा उठेको केही रकम दौवारिक-
लाई बुझाउने कुरा परको छ । -

'प्रसादसंस्कारे च सर्वपरिच्छदने प्रतिवर्षं वेत्रदौवारिकस्याशीतिः पणपुराणाः ।
एवंचैलकरस्य च षट् पणपुराणाः सद्धिपणाः ' २४

(दरबारको मरम्मतको लागि र सिंगारपटारको लागि प्रतिवर्षं वेत्र दौवारिकलाई
असी पणपुराण दिनु । यसै गरी 'चैलकर' को ६ पणपुराण र दुइ पण पनि दिनु ।)

आपणाकर-

पशुपति वज्रघरको नरेन्द्रदेवको अमिलेखमा मिद्गुसंघलाई आर्थिक सहायतास्वरूप वित्त
दिंदा केही कर उठाउने अधिकार पनि दिइएको छ । त्यस प्रसङ्गमा त्यहां 'आपणाकर' को
उल्लेख आएको छ । पसलपिच्छे लिइने करलाई 'आपणाकर' संज्ञा दिइएको देखिन्छ ।

वज्रघरको अमिलेखको सम्बद्ध वाक्य यस प्रकारको छ ।-

----- आपणाकरोधिकमासतुलादण्डादिश्च सर्व एवार्यमिद्गु (संघस्य) ' २५

(आपणाकर र अधिकमासतुलादण्ड (अधिकमास आण्ड र पौषमा बजारमा ढक
तराजू आदि जांच्दा फरक परे व्यापारीलाई गरिनेदण्ड) आदि सबै आर्यमिद्गुसंघले नै लिनु)

यसबाट पसलपिच्छे कर लिने प्रथा लिच्छविकालमा थियो भन्ने थाहा पाइन्छ ।

माथि चर्चा गरिएका करहल्बाहेक दण्डको रूपमा पनि लिच्छविकालमा निकै रकम
उठ्थ्यो । यस विषयमा अर्का निबन्धमा विचार गरिने छ ।

'राजस्व' उठाउने काम मुख्य गरी 'कुथेर' अधिकरणको अन्तर्गत थियो । पूर्णिमा २३ अङ्कमा यस विषयमा विचार गरिएको छ । यस कारण यहाँ फेरि चर्चा गर्नु आवश्यक देखिदैन ।

अमिलेखहरूमा 'कुथेर्वृत्यधिकृतानां समुचितस्त्रिकरमात्रसाधनाय प्रवेशः यस्ता उल्लेख पाइने हुनाले सरकारी अधिकारीहरू गाउँ-गाउँमा गई भाग, भोग आदि कर उठाउंथे भन्ने थाहा पाइन्छ । यी अधिकारीहरू के कस्ता थिए भन्ने कुरा खुल्नसकेको छैन । तर तीमध्ये एक 'चाटमट' नामक अधिकारीबारे भने हामी केही बुझ्न सक्छौं ।

चाटमट-

लिच्छविकालका अमिलेखहरूमा धेरै ठाउँमा 'चाटमट' को उल्लेख आएको छ । भारतका अमिलेखहरूमा पनि 'चाटमट'को उल्लेख प्रशस्त पाइन्छ । तर यसको निश्चित अर्थ प्रकाशमा आएको छैन । पहिले यसको अर्थ पुलीस र सिपाही भनी कल्पिएको थियो २६ । तर यो अर्थ अशुद्ध देखिएको छ । हाल यसको ठीक अर्थ सुलेको छ जस्तो मलाई लागेको छ । यस कारण यस विषयमा अलि विचार गर्नुपरेको छ ।

नेपालका र भारतका अमिलेखहरू अलि गहिरिएर पढ्यौं भने 'चाटमट' को कामबारे हामी केही बुझ्न सक्छौं । जहाँ जहाँ माल-पोत माफनी गरी बित्तिको रूपमा जग्गा दिइएको हुन्छ; त्यहाँ त्यहाँ 'चाटमटाप्रवेशः यहाँ चाटमटले नपस्नु' भनी लेखिएको पाइन्छ । यसबाट 'चाटमट' को काम ठाउँ-ठाउँमा गई मालपोत उठाउन जाने हुन्थ्यो भन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ । यस विषयमा विचार गर्न केही अमिलेखको चर्चा यहाँ गर्नुपरेको छ ।

माथि उद्धृत धानकोटको अमिलेखमा वसन्तदेवले आफ्नी बहिनी जयसुन्दरीलाई भाग, भोग, आदि कर माफनी गरी बित्तिका दिएको कुरा परेको छ । कर माफनी गरी बित्तिको रूपमा ग्राम दिइएको हुँदा अब चाटमटले उक्त ग्राममा पस्नु अनावश्यक थियो । तर अन्त जस्तै उक्त ग्राममा पनि मालपोत उठाउन 'चाटमट' हरू पस्लान् र खिचौला गर्लान् भन्ने आशङ्काले अबदेखि उक्त ग्राममा 'चाटमटले नपस्नु' भनी स्पष्ट निर्देश गरिएको हो । यसबाट 'चाटमट' को काम बुझ्न निकै मद्दत पाइन्छ ।

माथि उद्धृत का .इ .लगनटोलको द्वितीय शिवदेवको अमिलेखमा पनि भाग, भोग आदि कर माफनी गरी बित्तिको रूपमा पाशुपत आचार्यहरूलाई ग्राम दिइएको कुरा परेको छ । त्यहाँ पनि 'चाटमटनामप्रवेशयेत' भनी उल्लेख गरिएको छ ।

यसै गरी धरमपुर, चांगु, यङ्गालहिटी, देउपाटन, अनन्तलिङ्गेश्वर, वज्रधर, यागबहाल, बलम्बू आदि ठाउँका अमिलेखहरूमा पनि अनुग्रह गरी जग्गा दिँदा यहाँ चाटमटले नपस्नु मनी लेखिएको छ । यी सबै अमिलेखका उद्धरणसमेत दिई विचार गर्दा लेख लामो हुने हुनाले ती अमिलेखमध्ये केहीका संक्षिप्त चर्चा मात्र यहाँ गर्दैछु ।

चांगुको शिवदेव अंशुवर्माको अमिलेखमा स्थानीय वनदुर्गको सुरक्षाको लागि बन्दोवस्त मिलाएको कुरा परेको छ । त्यहाँ 'अयं ---- अचाटमटप्रवेशयो वसतये कृषिकर्मणो च कोट्टो वः प्रतिपादितः' मनी मनिएको छ । कोट्टमित्र चाटमटले नपस्नु मनी बन्धेज बांधिएको हुनाले त्यस कोट्टका बासिन्दाहरूलाई मालपोत मिनाह गरिएको यताबाट देखिन्छ । चाटमटको अर्थ पुलिस र सिपाही भएको भए किल्लामित्र 'चाटमट' ले नपस्नु मन्ने कुरा निरर्थक हुने थियो ।

यङ्गालहिटीको अमिलेखमा विर्ताखुम्मा दिइएका तीन ग्रामसहित भुवनेश्वर देवमन्दिर दक्षिणकोलीग्रामद्रङ्गलाई सुम्पेको कुरा परेको छ । त्यहाँ '----- ग्रामैरिभिरग्रहार-त्वेनोत्सृष्टेश्चाटमटाप्रवेशैः----- सहितं प्रतिमुक्तं' मनी लेखिएको छ ।

नरेन्द्रदेवको देउपाटनको अमिलेखमा 'याश्च गोष्ठीयो नवगृहप्रतिबद्धास्ताश्च चाटमटानाम-प्रवेश्याः' मन्ने उल्लेख परेको छ । गोष्ठीहरूमा चाटमटले नपस्नु मन्ने उक्त कुरा फवाट्ट हेर्दा निरर्थक जस्तो देखिन्छ । तर माथि चर्चा गरिएको प्रसङ्गबाट यसको अभिप्राय नवगृह (वर्तमान देउपाटनभैक) मित्रका सबै गोष्ठीका जग्गाहरूमा पोता माफी गरिएको हो मन्ने थाहा पाइन्छ ।

नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वरको अमिलेखमा हंसगृहद्रङ्गका लोकपाल स्वामीको पूजा-आजा यात्रा आदिको लागि रकम तोकिएको छ । त्यहाँ पनि 'चाटमटाप्रवेश' मनी मनिएको छ ।

नरेन्द्रदेवको पशुपति वज्रधर र पाटन यागबहालको अमिलेखमा मिदुसङ्घलाई विर्ता दिइएको कुरा परेको छ । त्यहाँ पनि 'चाटमटानामप्रवेशेन' मन्ने उल्लेख परेको छ ।

द्वितीय शिवदेवको बलम्बूको अमिलेखमा नारायण मन्दिरसम्बन्धी जग्गा शीताटी-द्रङ्गलाई सुम्पि दिइएको कुरा छ । त्यहाँ पनि 'चाटमटानामाप्रवेशेन' मनी लेखिएको छ ।

यसै गरी भारतका अमिलेखहरूमा पनि चाटमटको उल्लेख कर माफी गरी विर्ता आदि दिइएको प्रसङ्गमै आएको छ । २७

यति कुराबाट गाउँ-गाउँमा गई सरकारी मालपोत उठाउने काम 'चाटमट' नामक

अधिकारीहरूले गर्दा रहेछन् भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ ।

गाउँ-गाउँमा गई मालपोत उठाउन जाँदा सरकारी धाक रवाफ देखाई चाटभटहरूले अनुचित रूपमा रतीलाई पिर्ने सम्भावना थियो । यसै हुँदा कायस्थलाई जस्तै 'चाट' लाई पनि दुनियाँलाई पिर्नेहरूको पढि०क्तमा शास्त्रकारहरूले गणना गरेका छन् । जस्तै -

'चाटतस्करदुर्वृतमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रदोत् कायस्थेश्च विशेषतः ॥'

(चाट, चोर, दुर्जन, हरामज्यादाहरूलाई दुनियाँ पिर्ने नदिनु । विशेष गरेर कायस्थ-
हरूलाई दुनियाँ पिर्ने नदिनु ।)

कायस्थ जस्तै चाटभट चाहिँ असैनिक कर्मचारी थिएनन् । 'चाटभट' सैनिक रूपका कर्मचारी थिए । यसो हुँदा अभिलेखमा 'चाटभट' 'भट-चाट' आदि रूप प्रयुक्त गरिएको पाइन्छ । शास्त्रकारले चाहिँ 'चाट' शब्दको मात्रै प्रयोग गरेका छन् ।

शौल्किक, गौल्मिक -

ठाउँ-ठाउँमा शुल्क (भन्सार) उठाउन शुल्कशाला (भन्सारचौकी) रहेका हुन्थे । शुल्क उठाउने काममा नियुक्त अधिकारी 'शौल्किक' कहलाउथे । ठाउँ-ठाउँमा सुरक्षाको लागि 'गुल्म' चौकी रहन्थे । गुल्ममा नियुक्त अधिकारी गौल्मिक कहलाउथे । बाटो-घाटोमा व्यापारीहरूको सुरक्षाको काम पनि 'गुल्म' ले गर्ने हुनाले यस्ता चौकीहरूले पनि व्यापारी-हरूसँग केही कर उठाउथे । कौटलीय अर्थशास्त्रमा 'पण्याध्यदा' प्रकरणमा व्यापारीहरूसँग लिने करको पढि०तमा 'गुल्म' नामक करको पनि उल्लेख परेको छ । (कौ०अ० २।१६) दिव्यावदानमा राजा कनकवर्णले व्यापारीहरूसँग कर नलिने विचार गर्दा यस्तो वाक्य बोलेका छन् - 'यन्वहं सर्ववणिजोअशुल्कान् अगुल्मान् मुंचेयम् ।

(मिथिला- विद्यापीठद्वारा प्रकाशित 'दिव्यावदान' को १८१ पृ .)

(म सारा व्यापारीहरूउपर 'शुल्क' र 'गुल्म' माफनी गरिदिन्छु ।)

यति कुराबाट व्यापारीहरूसँग 'गुल्म' कर लिइन्थ्यो भन्ने थाहा पाइन्छ । अंशुवर्माको टिस्टुड० र मट्टुवालको अभिलेखमा शौल्किक गौल्मिक अधिकारीको उल्लेख आएको छ ।^{२८}

इत्यादि कुरा विचार गर्दा लिच्छविकालमा जनतामा कर भार अलि बढी नै थियो भन्ने देखिन्छ । तर ती करहरू धेरै अधिदेसि प्रचलित देखिन्छन् । मानदेवदेसिका शासकहरूले नयाँ कर लाएको उदाहरण एउटा पनि पाइँदैन । बरू पछिका शासकहरूले कर माफनी गर्दै

गएका उदाहरण भने प्रशस्त पाइन्छन् । यसै हुँदा पछि मल्लकालसम्म पुगेपछि त करव्यवस्थाले अर्कै रूप लिएको थियो ।

टिप्पणी

- १। 'कोशपूर्वाः सर्वाः रम्भाः ।' कोटलीय अर्थशास्त्र २।८।१
- २। नोली, रेनिडरो 'नेपलिज् इन्स्क्रिप्सन्स् इन् गुप्त क्यारेक्टर्स' भाग १, रोम, १९५६, संख्या १५, पृ० २२
'पूर्णिमा', अड०क २३, पृ० १७३
- ३। नोली, 'नेपलिज् इन्स्क्रिप्सन्स् ---' संख्या २३, पृ. ३१
- ४। पूर्णिमा, अड०क १८ पृ० १०३
- ५। पूर्णिमा, अड०क ११, पृ० १-२
- ६। नोली, नेपलिज् इन्स्क्रिप्सन्स्, संख्या १२, पृ. १८-१९
पूर्णिमा, अड०क १४, पृ० १२५-२६
- ७। नोली, नेपलिज् इन्स्क्रिप्सन्स्, संख्या १४ पृ० २१
- ८। पूर्णिमा, अड०क १४, पृ० १२२
- ९। कामन्दकीय नीतिसार, १।१२
- १०। चौखम्बा संस्कृत सीरिज्, पहिलो संस्करण, पृ० ३३६
- ११। पूर्णिमा, अड०क १८, पृ० १०२-३
- १२। नोली, नेपलिज् इन्स्क्रिप्सन्स्, संख्या ३२, पृ० ४३
- १३-१४ तल 'मल्लकर' प्रकरणमा यसको उद्धरण दिइएको छ ।
- १५। पूर्णिमा, अड०क १५, पृ० ३३१
- १६। पूर्णिमा, अड०क १८, पृ १०६
- १७। पूर्णिमा, अड०क २३, पृ० १७७
- १८। संस्कृत - सन्देश वर्ष १, अड०क ८, पृ० ४२-४३
नोली, नेपलिज् इन्स्क्रिप्सन्स्, संख्या ४३, पृ ५८
- १९। पूर्णिमा, अड०क ८, पृ० ३
- २०। नोली, नेपलिज् इन्स्क्रिप्सन्स्, संख्या ५८, पृ० ७८
- २१। पूर्णिमा, अड०क ८, पृ० ३
- २२। नोलीले 'तैलकर' पाठ कृपाउनु भएको छ । तर मूलसंग मिटाई हेर्दा

शुद्ध पाठ 'चैलकरं' ठहरिएको छ ।

२३। नोली, नेपलिज् इन्स्क्रिप्सन्स्, संख्या ५५, पृ० ७३

२४। पूर्णिमा, अङ्क १६, पृ० २६२

२५। पूर्णिमा, अङ्क १४, पृ० १२१

२६। पूर्णिमा, अङ्क ६, पृ० १२

२७। '----- श्रीमहाराजहस्तिना ---अग्रहार उत्सृष्टः-----अचाटभटप्रावेश्यः'

जबलपुरको अभिलेख, राजबलि पाण्डे, हिस्टोरिकल यांन्द् लिटररी इन्स्क्रिप्सन्स्,

पृ. ६१ महाराजशर्वनाथ :-----समाज्ञापयति ---रण ग्रामो मया ----- अचाटभट-

प्रावेश्यः--- प्रतिपादितः

दिनेशचन्द्र सरकार, सेलेक्ट् इन्स्क्रिप्सन्स्, भाग १, कलकत्ता, १९४२, पृ० ३७१

२८। टिस्टुङ्ग चितलाड० मेकको ऐतिहासिक सामग्री, काठमाडौं, २०२६ पृ० १५-१७